

УДК 338.4

## МЕТОДИЧНИЙ ПІДХІД ДО ОЦІНКИ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

**Олександр Вікторович ДОРОВСЬКИЙ**

к. е. н., доцент, Науково-дослідний центр індустріальних проблем розвитку НАН України (м. Харків)  
E-mail: office@zt.com.ua

*Анотація.* У статті розглядається проблема оцінки конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України. Проаналізовано існуючі методичні підходи до оцінки та виявлено, що в них відсутній єдиний системний підхід до оцінки конкурентоспроможності галузей економіки. Запропоновано методичний підхід до оцінки конкурентоспроможності фармацевтичної галузі, в якому загальна оцінка її рівня здійснюється за допомогою інтегрального показника, розрахованого з урахуванням обґрунтованих критичних порогових значень часткових показників. На основі запропонованого підходу здійснено інтегральну оцінку конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України, проведено динамічний аналіз складових і часткових показників. За допомогою SW-аналізу визначено проблемні напрями розвитку фармацевтичної галузі країни.

*Аннотация.* В статье рассматривается проблема оценки конкурентоспособности фармацевтической отрасли Украины. Проанализированы существующие методические подходы к оценке и выявлено отсутствие единого системного подхода к оценке конкурентоспособности отраслей экономики. Предложен методический подход к оценке конкурентоспособности фармацевтической отрасли, в котором общая оценка ее уровня осуществляется с помощью интегрального показателя, рассчитанного с учетом обоснованных критических пороговых значений частных показателей. На основе предложенного подхода осуществлена интегральная оценка конкурентоспособности фармацевтической отрасли Украины, проведен динамический анализ составляющих и частных показателей. С помощью SW-анализа определены проблемные направления развития фармацевтической отрасли страны.

**Ключові слова:** фармацевтична галузь, методичний підхід, інтегральний показник, складова, порогове значення, динаміка, SW-аналіз, напрям розвитку.

**Ключевые слова:** фармацевтическая отрасль, методический подход, интегральный показатель, составляющая, пороговое значение, динамика, SW-анализ, направление развития.

**Постановка проблеми.** На сьогоднішній день у теорії та практиці пропонується не дуже багато пропозицій з оцінки конкурентоспроможності галузей економіки, дана проблема мало розроблена, особливо з урахуванням їх специфіки.

Вітчизняні та закордонні вчені пропонують різні підходи та методи до оцінки конкурентоспроможності галузей [2; 3; 9; 10; 11; 14; 15; 18], незважаючи на їхню незначну кількість. Різноманітність методичних підходів до оцінки конкурентоспроможності галузей обумовлена різними цілями, які ставилися під час проведення оцінки, однак вони мають й спільні позитивні та негативні риси. До позитивних властивостей, досліджених методичних підходів, слід віднести те, що більшість з них передбачають визначення

конкурентоспроможності галузі за допомогою широкого спектру часткових показників з побудовою інтегрального; конкурентоспроможність галузі оцінюється з урахуванням як внутрішнього так і зовнішнього середовища. До негативних – розглянуті методичні підходи не завжди мають чітку структурованість та ієрархічність; деякі часткові показники носять якісний характер і не піддаються кількісному їх визначенню; відсутня нормативна база системи оцінки, що утруднює аналіз результатів.

Таким чином, проведений аналіз методичних підходів свідчить про наявність різних підходів до оцінки, в яких відсутній єдиний системний підхід до оцінки конкурентоспроможності галузей економіки, тому актуальним є питання роз-

робки комплексної методики, що має об'єктивно розкривати проблеми цієї сфери та визначати цілі та стратегічні напрямки розвитку галузей економіки. Отже, **метою статті** є розробка методичного підходу до оцінки конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України.

**Обґрунтування отриманих наукових результатів.** Аналіз робіт вчених [2; 6; 9; 12], які

безпосередньо займаються проблемами розвитку фармацевтичної галузі, а також проведені вище дослідження свідчать, що основними компонентами, які характеризують внутрішнє середовище фармацевтичної галузі є такі: продукція, виробництво, наукоємність, організація, фінанси та інвестиції (рис. 1).

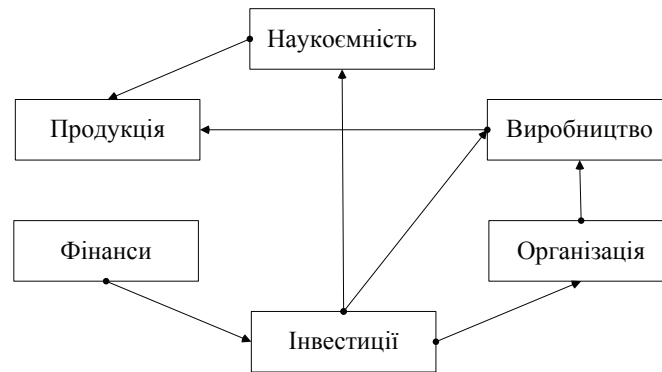


Рис. 1. Структура внутрішнього середовища фармацевтичної галузі

Грунтуючись на роботах вчених [2; 5–7; 9; 12; 16; 17] оцінку конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України пропонується проводити за допомогою 6-ти компонент та 14-ти част-

кових показників, для яких встановлено порогові значення, які визначено відповідно до робіт [1; 4; 8; 19] (табл. 1).

Таблиця 1

Перелік часткових показників та їх порогових значень за компонентами конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України

Показник	Одиниця виміру	Формула розрахунку та	Порогове значення
Складова «Продукція»			
Обсяг виробництва	млрд. дол. США		8,4
Показник повноти асортименту	%	$P_A = \frac{V_{HI}}{V_H} * 100,$ де $V_{HI}$ – обсяг продажу імпорتنих ЛЗ у натуральному виразі; $V_H$ – загальний обсяг продажу ЛЗ у натуральному виразі	>70
Питома вага оригінальних ЛЗ у загальному обсязі виробництва	%	$P_O = \frac{V_{BO}}{V_B} * 100,$ де $V_{BO}$ – обсяг виробництва оригінальних ЛЗ у вартісному виразі $V_B$ – загальний обсяг продажу ЛЗ у вартісному виразі	>60
Питома вага біотехнологічних ЛЗ у загальному обсязі виробництва	%	$P_B = \frac{V_{BB}}{V_B} * 100,$ де $V_{BB}$ – обсяг виробництва біотехнологічних препаратів у вартісному виразі	>15

Таблиця 1 (продовження)

Питома вага вітчизняних субстанцій у загальному обсязі їх споживання у виробництві	%	$P_C = \frac{V_C}{V_{3C}} * 100,$ де $V_C$ – обсяг споживання у вартісному виразі вітчизняних субстанцій у виробництві; $V_{3C}$ – загальний обсяг споживання у вартісному виразі субстанцій у виробництві	>70
Середня вартість однієї умовної упаковки вітчизняних ЛЗ	%	$\Pi_{1B} = \frac{V_B}{V_H} * 100$	<65
<i>Складова «Виробництво»</i>			
Питома вага виробничих ділянок атестованих згідно системи GMP	%	$\Pi_{GMP} = \frac{D_A}{D_3} * 100,$ де $D_A$ – кількість виробничих ділянок атестованих згідно системи GMP; $D_3$ – загальна кількість виробничих ділянок	100
Ступінь зносу основних засобів	%	$3_{O3} = \frac{O3_O}{O3_{\Pi}} * 100,$ де $O3_O$ – остаточна вартість основних засобів; $O3_{\Pi}$ – первинна вартість основних засобів	<35
<i>Складова «Наукоємність»</i>			
Обсяг витрат на науково-дослідні роботи (НДР)	%	$\Pi_{НДР} = \frac{V_{НДР}}{V_B} * 100,$ де $V_{НДР}$ – обсяг витрат на НДР	>15
<i>Складова «Інвестиції»</i>			
Обсяг інвестицій в основний капітал	%	$\Pi_{OK} = \frac{I_{OK}}{V_B} * 100,$ де $I_{OK}$ – обсяг інвестицій в основний капітал	>25
Питома вага іноземних інвестицій у загальному їх обсязі	%	$\Pi_I = \frac{I_I}{I_3} * 100,$ де $I_I$ – обсяг іноземних інвестицій; $I_3$ – загальний обсяг інвестицій	<30
<i>Складова «Фінанси»</i>			
Прибутковість виробництва	%	$P_B = \frac{\Pi}{V_B} * 100,$ де $\Pi$ – прибуток від виробничої діяльності	>15
<i>Складова «Концентрація»</i>			
Показник концентрації виробництва	%	$CR_3 = \frac{V_{3B}}{V_B} * 100,$ де $V_{3B}$ – обсяг виробництва перших трьох компаній галузі у вартісному виразі	<65
Масштабність виробництва	млн. дол. США	$\Pi_{3B} = \frac{V_{3B}}{3} * 100,$	15000

Виходячи з аналізу робіт вчених [5; 7; 16] пропонується інтегральну оцінку конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України ( $I_{KC}$ ) здійснювати за допомогою наступної формули:

$$I_{KC} = \sum_{i=1}^n K_i, \quad (1)$$

де  $K_i$  – комплексна оцінка  $i$ -ої компоненти фармацевтичної галузі;

$n$  – кількість оцінюваних компонент фармацевтичної галузі.

Комплексна оцінка  $i$ -ої компоненти фармацевтичної галузі розраховується наступним чином:

$$K_i = \sum_{j=1}^m \frac{X_{ij}^{\phi}}{X_{ij}^{\pi}}, \quad (2)$$

де  $X_{ij}^{\phi}$  – фактичне значення  $j$ -го часткового показника оцінки  $i$ -ої компоненти фармацевтичної галузі;

$X_{ij}^{\pi}$  – порогове значення  $j$ -го часткового показника оцінки  $i$ -ої компоненти фармацевтичної галузі.

На основі статистичних матеріалів за період з 2006 по 2013 рр. Державної служби статистики України [13] та аналітичних матеріалів «Аптечні продажі в Україні» [20] за наведеними вище формулами здійснено оцінку конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України (табл. 2).

**Таблиця 2**

*Оцінка конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України в 2006-2013 рр.*

Складова / Показник	Рік							
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
<b>Складова «Продукція»</b>	<b>0,793</b>	<b>0,747</b>	<b>0,716</b>	<b>0,738</b>	<b>0,678</b>	<b>0,815</b>	<b>0,693</b>	<b>0,684</b>
Обсяг виробництва	0,096	0,096	0,118	0,086	0,089	0,088	0,095	0,113
Показник повноти асортименту	0,867	0,809	0,764	0,829	0,824	0,927	0,929	0,937
Питома вага оригінальних ЛЗ у загальному обсязі виробництва	0,582	0,582	0,533	0,482	0,413	0,400	0,383	0,333
Питома вага біотехнологічних ЛЗ у загальному обсязі виробництва	0,060	0,067	0,073	0,073	0,080	0,080	0,087	0,087
Питома вага вітчизняних субстанцій у загальному обсязі їх споживання у виробництві	0,443	0,429	0,400	0,357	0,343	0,300	0,257	0,229
Середня вартість однієї умовної упаковки вітчизняних ЛЗ	2,708	2,500	2,407	2,600	2,321	3,095	2,407	2,407
<b>Складова «Виробництво»</b>	<b>0,474</b>	<b>0,495</b>	<b>0,527</b>	<b>0,546</b>	<b>0,584</b>	<b>0,605</b>	<b>0,599</b>	<b>0,579</b>
Питома вага виробничих ділянок атестованих згідно системи GMP	0,120	0,150	0,200	0,230	0,280	0,300	0,320	0,350
Ступінь зносу основних засобів	0,827	0,839	0,854	0,862	0,888	0,916	0,877	0,808
<b>Складова «Наукоємність»</b>	<b>0,029</b>	<b>0,020</b>	<b>0,029</b>	<b>0,023</b>	<b>0,020</b>	<b>0,027</b>	<b>0,028</b>	<b>0,080</b>
Обсяг витрат на науково-дослідні роботи	0,029	0,020	0,029	0,023	0,020	0,027	0,028	0,080
<b>Складова «Інвестиції»</b>	<b>0,254</b>	<b>0,308</b>	<b>0,298</b>	<b>0,318</b>	<b>0,257</b>	<b>0,730</b>	<b>0,313</b>	<b>0,362</b>
Обсяг інвестицій в основний капітал	0,420	0,468	0,416	0,428	0,420	0,480	0,528	0,500
Питома вага іноземних інвестицій у загальному їх обсязі	0,087	0,147	0,180	0,207	0,093	0,980	0,097	0,223
<b>Складова «Фінанси»</b>	<b>0,393</b>	<b>0,453</b>	<b>-0,007</b>	<b>0,653</b>	<b>0,627</b>	<b>0,473</b>	<b>0,587</b>	<b>0,580</b>
Прибутковість виробництва	0,393	0,453	-0,007	0,653	0,627	0,473	0,587	0,580
<b>Складова «Концентрація»</b>	<b>1,393</b>	<b>1,151</b>	<b>1,315</b>	<b>0,916</b>	<b>0,714</b>	<b>0,622</b>	<b>0,575</b>	<b>0,624</b>
Показник концентрації виробництва	2,781	2,297	2,625	1,825	1,420	1,234	1,140	1,236
Масштабність виробництва	0,004	0,005	0,005	0,006	0,008	0,009	0,010	0,011
<b>Інтегральний показник конкурентоспроможності фармацевтичної галузі</b>	<b>0,556</b>	<b>0,529</b>	<b>0,480</b>	<b>0,532</b>	<b>0,480</b>	<b>0,545</b>	<b>0,465</b>	<b>0,485</b>

Як видно з табл. 2 та рис. 2 інтегральний показник оцінки конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України в 2006–2013 рр. мав нестійку тенденцію до зниження з 0,556 до 0,485 або на 12,8 %. Основними компонентами, які в першу

чергу вплинули на недостатньо високий (0,501) рівень конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України в 2006–2013 рр., були такі: наукоємність – 0,036 й інвестиції – 0,396 (рис. 3).

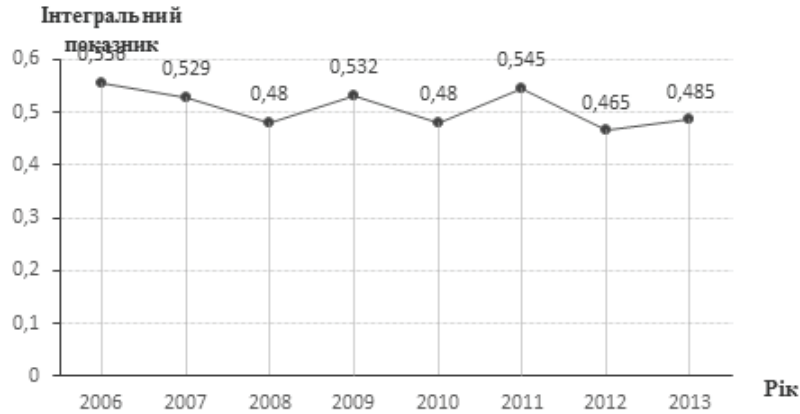


Рис. 2. Динаміка інтегрального показника конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України в 2006–2013 рр.

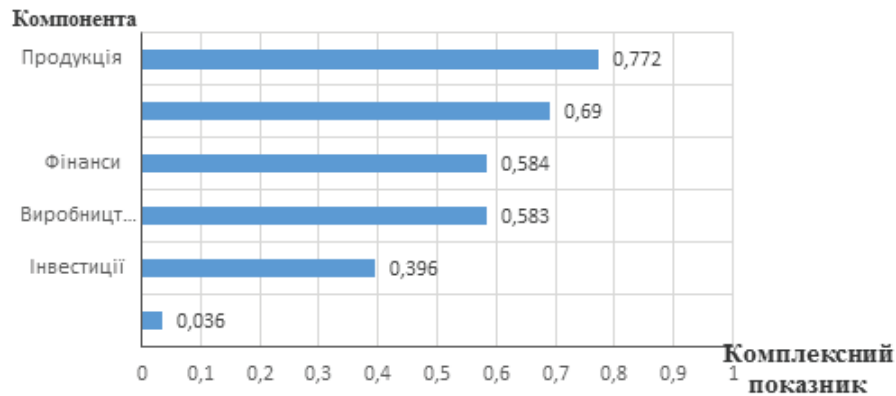


Рис. 3. Діаграма розподілу оцінки компонент інтегрального показника конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України за 2006–2013 рр.

Компонента «Наукоємність» інтегрального показника конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України складається з одного показника – відношення видатків на НДР до обсягу виробництва, динаміка якого свідчить, що за аналізованій період значення показника майже не змінилося, за винятком 2013 р. (рис. 4).

Динаміка компоненти «Інвестиції» інтегрального показника конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України свідчить про поступове її зростання з 0,254 в 2006 р. до 0,362 в 2013 р. або на 42,5 % (рис. 5).

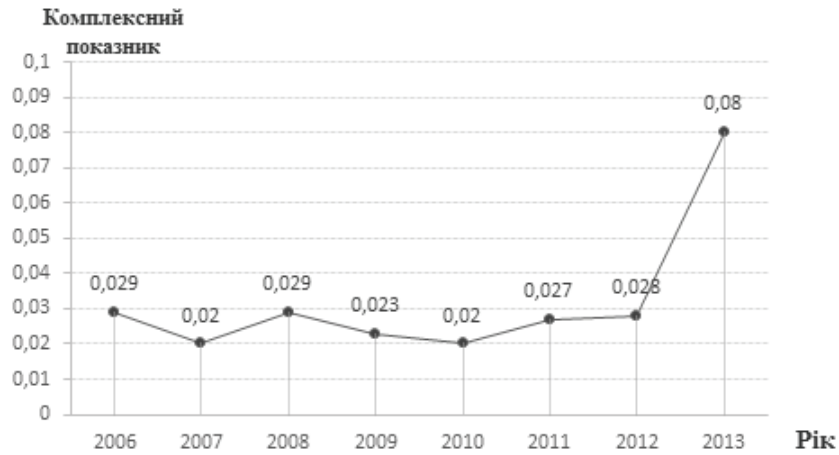


Рис. 4. Динаміка компоненти «Наукоємність» інтегрального показника конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України в 2006–2013 рр.

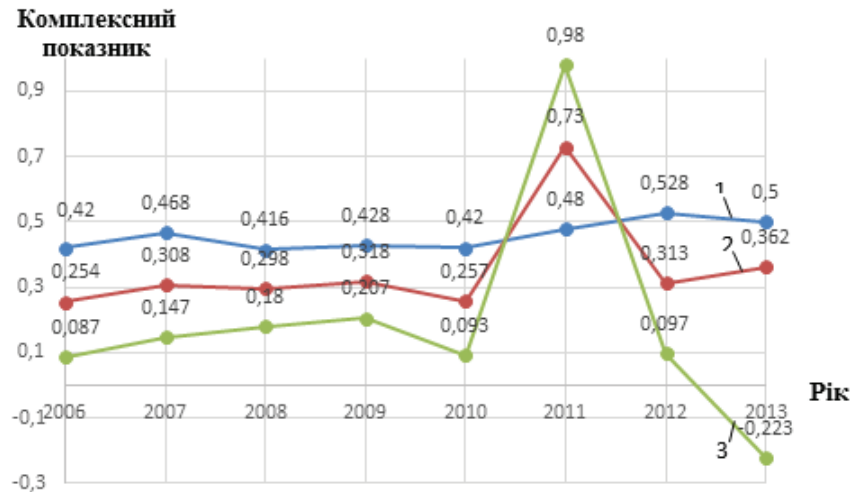


Рис. 5. Динаміка компоненти «Інвестиції» і її часткових складових інтегрального показника конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України в 2006–2013 рр.:

- 1 – обсяг інвестицій в основний капітал;
- 2 – комплексний показник компоненти «Інвестиції»;
- 3 – питома вага іноземних інвестицій у загальному їх обсязі

У компоненту «Інвестиції» входить два часткові показники: відношення інвестицій в основний капітал до обсягу виробництва та питома вага іноземних інвестицій в загальному їх обсязі. Динаміка цих показників за 2006–2013 рр. свідчить про незначне збільшення першого з них і скорочення з від’ємним сальдо у 2013 р. другого (рис. 5).

Динаміка компоненти «Виробництво» інтегрального показника конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України свідчить про

зростання його з 0,474 в 2006 р. до 0,579 в 2013 р. або на 22,2 % (рис. 6).

Компонента «Виробництво» складається з двох показників: питома вага виробничих ділянок атестованих згідно системи GMP і ступінь зносу основних засобів. Динаміка питокої ваги виробки цих ділянок атестованих згідно системи GMP збільшилось з 0,120 в 2006 р. до 0,380 в 2013 р., або на 291,7 %, а ступінь зносу зменшився з 0,827 до 0,808, або на 2,3 %.

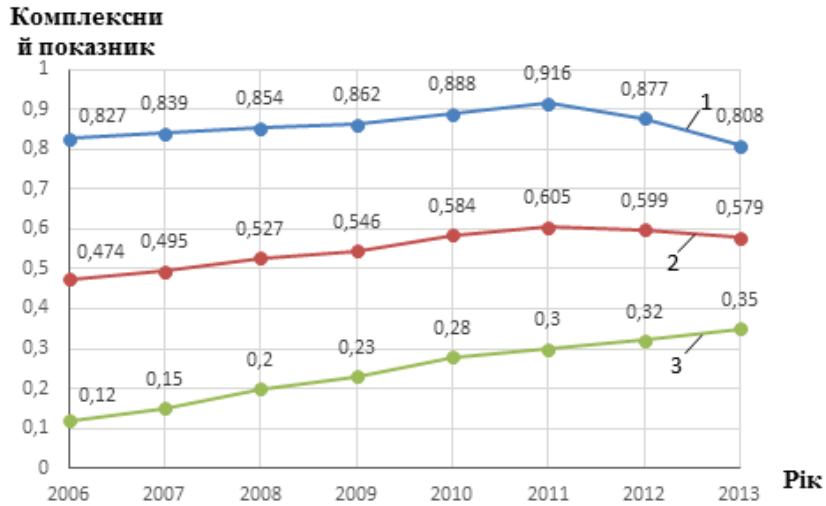


Рис. 6. Динаміка компоненти «Виробництво» і її часткових складових інтегрального показника конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України в 2006–2013 рр.:

- 1 – ступінь зносу основних засобів;
- 2 – комплексний показник «Виробництво»;
- 3 – питома вага виробничих ділянок атестованих згідно системи GMP

Компонента «Фінанси» інтегрального показника конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України складається з одного показника – прибутковість виробництва. За аналізований період цей показник мав нестійку тенденцію до зростання з 0,393 в 2006 р. до 0,580 в 2013 р. або на 147,6 %. Виключення складає 2008 р. коли виробництво було збитковим (рис. 7).

Динаміка компоненти «Концентрація» інтегрального показника конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України свідчить про її зменшення з 1,393 у 2006 р. до 0,624 у 2013 р. або на 55,2 % (рис. 8).

У компоненту «Концентрація» входить два показника: концентрація та масштабність виробництва. Перший з яких мав тенденцію до зменшення, а другий до зростання (рис. 8).

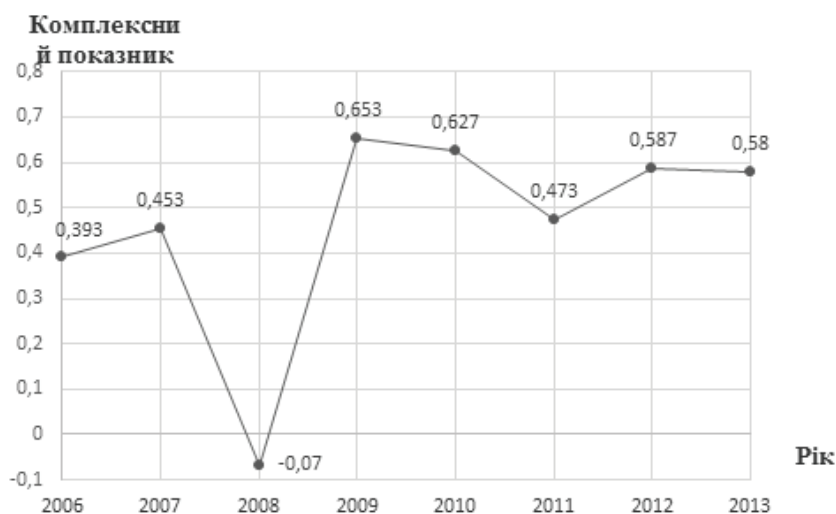


Рис. 7. Динаміка компоненти «Фінанси» інтегрального показника конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України в 2006–2013 рр.



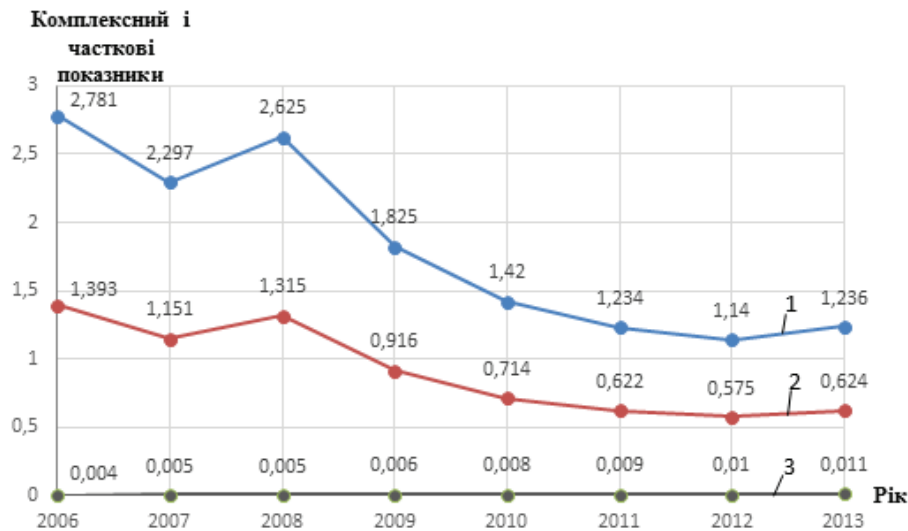


Рис. 8. Динаміка компоненти «Концентрація» і її часткових складових інтегрального показника конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України в 2006-2013 рр.:

- 1 – концентрація виробництва;
- 2 – комплексний показник «Виробництво»;
- 3 – масштабність виробництва

Динаміка компоненти «Продукція» інтегрального показника конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України свідчить про по-

ступове її зменшення з 0,793 у 2006 р. до 0,684 в 2013 р. або на 13,7 % (рис. 9).

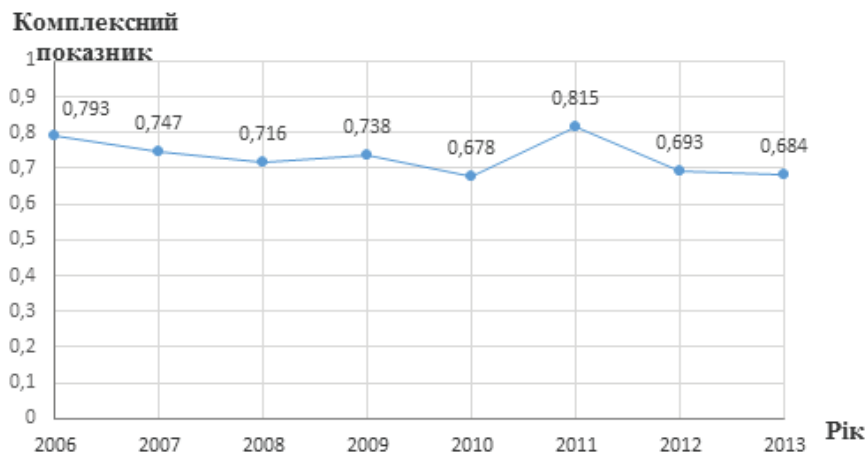


Рис. 9. Динаміка компоненти «Продукція» інтегрального показника конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України в 2006 – 2013 рр.

Компонента «Продукція» складається з шести часткових показників: обсяг виробництва; повнота асортименту; питома вага оригінальних ЛЗ; питома вага біотехнологічних ЛЗ; питома вага вітчизняних субстанцій та середня вартість однієї умовної упаковки вітчизняних ЛЗ. Наве-

дені вище показники мали різко спрямовану тенденцію (рис. 10).

Так, тенденція до зростання спостерігається за наступними частковими показниками: обсяг виробництва – на 117,7 %; повнота асортименту – на 108,1 %; питома вага біотехнологічних



ЛЗ – на 145,0 %; а зменшення відбулося за питомою вагою оригінальних ЛЗ – на 43,1 %; питомою вагою вітчизняних субстанцій – на 48,3 %, а також конкуренцією – на 10,9 %. Найбільш слабкими сторонами конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України були: масштабність

виробництва – 0,009; наукоємність – 0,036; питома вага біотехнологічних ЛЗ – 0,081; обсяг виробництва – 0,094, а найбільш сильними – вартість однієї умовної упаковки ЛЗ – 2,566; конкуренція у вітчизняному виробництві ЛЗ – 1,371 (рис. 11).

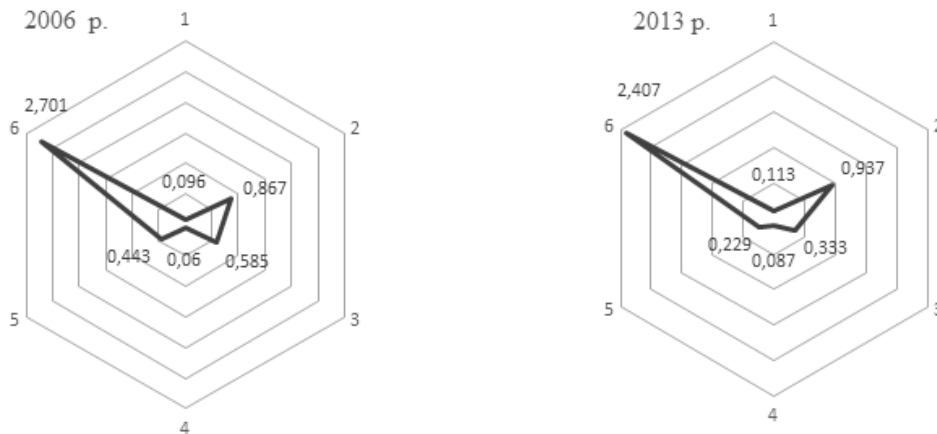


Рис. 10. Динаміка часткових показників компоненти «Продукція» інтегрального показника конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України в 2006 – 2013 рр.:

- 1 – обсяг виробництва;
- 2 – повнота асортименту;
- 3 – питома вага оригінальних ЛЗ;
- 4 – питома вага біотехнологічних ЛЗ;
- 5 – питома вага вітчизняних субстанцій;
- 6 – середня вартість однієї умовної упаковки вітчизняних ЛЗ



Рис. 11. Діаграма розподілу за оцінкою часткових показників конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України за 2006 – 2013 рр.

Виходячи з наведеного вище дослідження, результати SW-аналізу конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України можна представити наступним чином (табл. 3).

**Таблиця 3**

*SW-аналіз конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України*

Сильні сторони	Слабкі сторони
<b>I. Продукція</b>	
- Високий ступінь повноти асортименту вітчизняних ЛЗ - Невисока середня вартість однієї умовної упаковки вітчизняних ЛЗ	- Незначні обсяги вітчизняного виробництва ЛЗ у вартісному виразі - Низька питома вага оригінальних ЛЗ - Низька питома вага біотехнологічних ЛЗ - Висока питома вага іноземних субстанцій
<b>II. Виробництво</b>	
- Невисокий ступінь зносу основних засобів	- Невисока питома вага виробничих ділянок атестованих згідно системи GMP
<b>III. Наукоємність</b>	
	- Незначні обсяги витрат на науково-дослідні роботи
<b>IV. Інвестиції</b>	
	- Невисокий рівень інвестицій в основний капітал - Низька питома вага іноземних інвестицій
<b>V. Фінанси</b>	
	- Низька прибутковість виробництва
<b>VI. Концентрація</b>	
- Невисокий рівень концентрації виробництва	- Низька масштабність виробництва

Із табл. 3 та проведеного аналізу динаміки розвитку фармацевтичної галузі України випливає, що найбільш слабкими сторонами конкурентоспроможності галузі, що найбільш впливають на її позиціонування на внутрішньому та зовнішньому ринках збуту продукції є такі: незначна питома вага вітчизняних субстанцій, при виробництві ЛЗ, низька наукоємність галузі, незначна питома вага вітчизняних оригінальних і біотех-

нологічних ЛЗ, недостатні обсяги інвестицій в галузь. Таким чином, проведене дослідження дало можливість об'єктивно оцінити рівень розвитку конкурентоспроможності фармацевтичної галузі України на основі сформованого комплексу компонентів, часткових показників та їх граничних значень, й визначити обґрунтовані цілі та стратегічні напрямки загального розвитку галузі.

*Список використаних джерел*

1. Абалкин Л. А. Экономическая безопасность России : Угрозы и их отражения / Л. А. Абалкин // Вопросы экономики. — 1994. — № 12. — С. 10– 19.
2. Балашов А. И. Формирование механизма устойчивого развития фармацевтической отрасли : теория и методология / А. И. Балашов. — Санкт-Петербург : Издательство С.-Петерб. гос. университета экономики и финансов, 2012. — 161 с.
3. Гельвановский М. Конкурентоспособность в микро-, мезо- и макро-уровневом измерениях / М. Гельвановский // Российский экономический журнал. — 1998. — № 3. — С. 67–77.
4. Герасимов К. Б. Экономическая безопасность: учебное пособие / К. Б. Герасимов, Т. Ф. Несолонов. — Самара : Изд-во Самарского государственного аэрокосмического университета, 2011. — 80 с.
5. Горбатов В. М. Конкурентоспособность и цикл развития интегрированных структур бизнеса / В. М. Горбатов : Монография. — Х. : ИД «ИНЖЭК», 2006. — 592 с.
6. Загорій В. А. Комплексне програмно-цільове управління виробництвом лікарських засобів в умовах впровадження правил GMP на фармацевтичному підприємстві : Автореф. дис. дра фармац. наук : 15.00.01 / В. А. Загорій ; Укр. фармац. акад. — Х., 1999. — 33 с.

7. Зінченко В. А. Управління конкурентною боротьбою на зовнішніх ринках / В. А. Зінченко : Монографія. — Х. : ФОП Александрова, ВД «ІН-ЖЕК», 2012. — 200 с.
8. Олейников Е. А. Экономическая национальная безопасность / Е. А. Олейников. — М. : Экзамен, 2004. — 182 с.
9. Пестун І. В. Теоретичні та науково-прикладні засади маркетингового управління в системі лікарського забезпечення населення : Автореф. дис. д-ра фармацев. наук: 15.00.01 / І. В. Пестун ; Нац. фармацев. ун-т МОЗ України. — Х., 2010. — 43 с.
10. Петров В. Анализ факторов, показателей и критериев, определяющих успех субъектов рынка в конкурентной борьбе на различных уровнях экономической деятельности (микро, мезо, макро, глобальном) / В. Петров // РИСК. — 1999. — № 4. — С. 4–13.
11. Портер М. Конкурентная стратегия : методика анализа отраслей и конкурентов / Майкл Портер ; пер. с англ. — М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. — 454 с.
12. Посилкіна О. В. Інноваційно-інвестиційний розвиток фармацевтичного виробництва і проблеми його фінансового забезпечення : автореф. дис. д-ра фармацев. наук : 15.00.01 / О. В. Посилкіна ; Національний фармацевтичний ун-т. — Х., 2003. — 36 с.
13. Статистична інформація [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
14. Томпсон А. А., Стрикленд Дж. Стратегический менеджмент / А. А. Томпсон, Дж. Стрикленд ; пер. с англ. — М. : ЮНИТИ, 2007. — 928 с.
15. Фатхутдинов Р. Менеджмент как инструмент достижения конкурентоспособности / Р. Фатхутдинов // Вопросы экономики. — 1997. — № 5. — С. 118–127.
16. Фатхутдинов Р. А. Стратегическая конкурентоспособность: учебник / Р. А. Фатхутдинов. — М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2005. — 504 с.
17. Хаустова В. Е., Григорова-Беренда Л. И. Теория и практика диагностики социально-экономических процессов // Культура народов Причерноморья. — № 242. — 2012. — С. 72–77.
18. Шевченко М. М. Методи оцінки конкурентоспроможності галузей промисловості в умовах інтернаціоналізації: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.07.01 / М. М. Шевченко ; НТУ «Харк. політехн. ін-т». — Х., 2006. — 19 с.
19. Экономическая безопасность России : общий курс : учебник / под. ред. В. К. Сенчагова. — М. : Дело, 2005. — 896 с.
20. Helicopter View : Аптечный рынок Украины по итогам 2006–2013 гг. [Электронный ресурс] // Аптека : еженедельник. — Режим доступа : <http://www.apteka.ua>.